

Valter Lang

EESTI LOHUKIVID UUES VALGUSES

Andres Tvauri, Eesti lohukivid. – Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised, 9. Arheoloogilisi uurimusi, 1. Toimetanud Heiki Valk. Tartu, 1997, 11–53.

Lohukivid on oma iseloomult üllatuslikult tänuväärne uurimisteema: salapärasuse loor, mis neid varjutab seoses tähenduse otsimise ja dateerimisraskustega, on läbi aegade kutsunud nii teadlasi kui ka asjaarmastajaid nende kividega tegelema. Lohukive on peetud küll esivanemate ohvrikivideks, küll sepasellide proovitöödeks, kuuvarjutuste ennustamise astronoomilisteks arvelaudadeks, demograafilisteks arveraamatuteks, viljakuskultuse sümboliteks, piiritähisteks jne. Samal kombel on varieerunud lohukividele antud dateering, mis ulatub kiviaja lõpust keskaega. Arvamuste paljusust on võimaldanud teadusliku tõestusmaterjali nappus või isegi puudumine – mida konkreetset saaski üheselt väita asja kohta, millest on teada ainult see, et ta on olemas.

Seetõttu on lohukivide teaduslik uurimine piirdunud esialgu selle kirjeldamisega, kuidas kivid ja lohud välja näevad ning kus kivid paiknevad. 1972. aastal, kui Eestis oli teada 250 lohukivi, esitas esimese kokkuvõtte nende kohta Vello Lõugas. Ta juhtis tähelepanu esiteks asjaolule, et kuna lohud paiknevad ka kivide vertikaalkülgedel, siis ei ole nad mõeldud ohverdamiseks, vaid mingiks teistsuguseks kultustoiminguks. Järelikult tuli neid “väikeste lohukudega kultusekive” käsitleda lahus suurelohulistest ohvrikividest. Teiseks, kuna lohukivide levikuala kattus suurtes joontes kivistkalmete piirkonnaga, siis pidid mõlemad muistiseliigid ka ajalisel kokku langema. Nendest kahest tähelepanekust lähtudes võis järeldada, et lohukivid pärinevad nooremast pronksiajast ja eelrooma rauaajast ning on seotud surnutekultusega, mis levis meile Skandinaaviast (Lõugas 1972). See oli ka kõik, mida teaduslikule pinnale jäädes oli tollal võimalik meie lohukivide kohta väita.

Järgnenud 25 aasta jooksul suurenes tänu entusiastlikule väliuurimistöele lohukivide hulk Eestis seitse korda (250-lt 1750-le). Samas on huvitav märkida, et kivide levikuala on jäänud põhiliselt samaks, hõlmates peamiselt vaid Põhja-Eestit ja ulatudes üksnes harva kaugemale lääne ja lõuna poole. Tuleb küll nentida, et kivide hulk suurenes eriti Virumaal, kus varem teati neid suhteliselt vähe (vrld. retsen-

seeritav art., joon. 4 ja Jaanits *et al.* 1982, tahv. XI). Igal juhul on niivõrd tohutul kasvunud muististe hulk piisavaks põhjuseks, et kogu materjal uuesti vaatluse alla võtta. Seda ongi Andres Tvauri nüüd tänuväärset kombel teinud.

Retsenseeritav artikkel põhineb Tvauri 1995. aastal Helsingi ülikoolis kaitsitud magistritööl (*Viron ja Suomen kuppikivet*; toimetaja saatesõnas on sama töö pealkirjaks märgitud küll *Suomen ja Viron Kuppikivet*). Sissejuhatuses esitatakse ja põhjendatakse kivide uut nimetust: kui varem kutsuti kõnealuseid muistiseid väikeste lohukudega kultusekivideks, siis Tvauri arvates on õigem ja parem nimetada neid lihtsalt lohukivideks. Esitatud argumentatsioon on veenev. Seejärel antakse ülevaade lohukivide uurimisloost nii Eestis kui ka lähidalt Soomes ja Skandinaavias. Ülevaade on üldiselt ammendav, kuid oluline oluks lisada keelemehe ja kodu-uurija Eduard Leppiku soliidne käsikirjaline uurimus kõikide Lääne-Virumaa lohukivide kohta (Leppik 1994) – teist niivõrd põhjalikku ja ammendavat ülevaadet on raske nende muististe kohta leida. Veenev ei ole ka väite paikapidavus, et suures osas Saaremaast pole lohukive veel süstemaatiliselt otsitud (lk. 13 ja 22). Igatahes võib Lõugase (1995) avaldatud Saaremaa lohukivide kataloogi sissejuhatust lugedes jõuda küll mõnevõrra erinevale arusaamisele. Kahetsusväärne on ka joonistel 2 ja 4 esinevate tingmärkide seletuse puudumine.

Järgneb töö kõige ulatuslikum osa, kirjeldav ülevaade lohukividest. Käsitletakse lohukivide levikut, välimust (sealjuures lohkude kuju, mõõtmeid, arvu, paiknemist, samuti muid kujundeid) ning suulist pärimust. Ülevaade on põhjalik, piisavalt üksikasjalik ja sisaldab rohkesti asjakohast informatsiooni ning illustratsioone. Tulevastele uurijatele moodustab see igatahes usaldusväärse andmebaasi, mille kaudu lohukividega tutvuda ja millest lähtuda uurimistöö süvendamisel. Kivide kirjeldamisel esineb siiski üksikuid ebatäpsusi. Nii ei ole õige väide, et lohukive pole leitud Muuksi ja Uuri kandist (lk. 21) – neid teatakse seal vähemalt kolm (Lang 1996, 414, joon. 121). Lk. 28 väidetakse, et kanali või soonega ühendatud lohke esineb 23 kivil, kuid viidatud levikukaardil joon. 23 on kokku 24 tähistust. Lk. 34 oleks soovinud näha ka ohvrikivide levikukaarti, sest ilma selleta jääb lohu- ja ohvrikivide leviku võrdlus mõneti ebaselgeks.

Kui eelnev oli töö kirjeldav osa, siis 4.–6. peatükis esitatakse analüüs: lohukivide seotus maaharimisega, lohkuude vanus ja algne tähendus. Tähelepanek, et lohukivid ja -kaljud esinevad Põhja-Euroopas väheste eranditega vaid vanades viljakasvatuspriirkondades (Lõuna- ja Kesk-Skandinaavia, Lõuna-Soome, Eesti), on tegelikult juba vana ja endiselt vaid üks osa tõest. Teine pool tõest on see, et paljudes sama muistsetes põllumajanduspriirkondades lohukive üldiselt ei teata, näiteks meie naabrite lätlaste ja leedulaste valdustes. Etteruttavalt tuleb sellest järeldada, et lohukivid ei ole ainuüksi maaharimise indikaatorid või sümbolid, vaid peegeldavad (ühtlasi ka) midagi muud. Eestis osas on kivide levikut käsitledes kahetsusväärsetlgi segi aetud kamar- ja huumuskarbonaatmullad: lk. 37 märgitakse, et lohukivid on levinud eelkõige rähk- ehk kamarkarbonaatmuldade piirkonnas, kuid kogu järgnev kirjeldus alates juba stereotüüpseks muutunud väljendist

“Algeline maaharija eelistas kergesti haritavat õhukese huumuskihiga mulda...” käib hoopis huumuskarbonaat- ehk loomuldade kohta. Ei ole küll teada, kas enamik, aga igatahes väga suur hulk lohukividest ongi levinud just loopealsetel ja mitte rähkmuldadel, mis algelisele maaharijale küll eriti soodsad ei olnud.

Lõuna-Savo (Soome) näitel püstitab Tvauri teesi, mille kohaselt lohukivid pole maastikul seotud mitte niivõrd viljelusmajandusliku asustuse (s. t. asulate ja kalmete) kui just alepõldude paiknemisega (lk. 37–38). Lõuna-Savo näide iseenesest on üsna ilmekas, kuid see on liiga üksik, liiga hilise päritoluga ja liiga ääremaal, et tõestada kogu lohukivide nähtust. Võib tuua ka ülalesitatud seletust välistava näite: (maa-aluse) Jõelähtme jõe ääres on küll rohkesti lohukive, kuid arvukate karstilohkude tõttu pole seal vist kunagi põldu saadud teha (fossiilsete põldude jäänused igatahes puuduvad). Ka mitmel pool mujal esinevad lohukivid maaharimisele täiesti ebasobivates tingimustes. Seetõttu on Tvauri lõpulause: “Ei ole välistatud, et ka Põhjala kividele muiste tehtud lohud on seotud maa rituaalse viljastamisega”, nähtavasti ainult osa tõest. Ülalöeldut arvestades võib olla mõeldav, et lohkude tegemisega sümboliseeriti alguses igasugust viljastamist, mitte ainult maa alistamist alepõlluks. Kas ei ole selle nähtuse kaugeks kajaks ka meie liukivide traditsioon (naiste kivi otsast alla libisemine viljastumise eesmärgil)? Pole võimatu, et selle ideoloogia äärealadel taandus viljastamise sümboliseerimine lohkude tegemise näol hiljem üksnes maa esmakordsele ülesharimisele (aletamisele), mille näiteks ongi Lõuna-Savo hilised (arvatavalt 7.–8. sajandi) ja ääremaised lohukivid.

Lk. 37 väidetakse, et vähemalt Põhja-Eestis on lohukivid levinud ka seal, kus nendega seostatavaid kivikirstkalmeid ei teata. Seda nähtust võivat seletada lohukivide ja maaharimise omavahelise seotusega, sest harida võidi ju ka küladest kaugemale rajatud alemaid. Ent kuidas sellisel juhul seletada nähtust, et nii mõneski kivikalmerohkes piirkonnas lohukivid puuduvad peaaegu täielikult? Näiteks Lääne-Virumaal Vatu ja Palmse vaheline lõik, kus 44 kivikalme kohta on ainult kaks lohukivi, või ülalmainitud Muuksi ja Uuri ümbrus või Kõpu poolsaar Hiiumaal jne. Üks lk. 39 esitatud seletustest (põllud, mille juurde lohukive tehti, võisid asulatest ja kalmetest eemal asuda) ei ole veenev, sest kunagi pidid põllud ju ka asulakoha juures olema. Samuti ei ole hästi usutav teine seletuskatse, mille kohaselt lohkude tegemist tinginud uskumused kas ei levinud kõikjale, levisid eri kohtadesse erineval ajal või erineva intensiivsusega, sest nõnda väikesel alal nagu Põhja-Eesti pidid uskumused olema küllaltki üheaegsed ja -sugused. Tekib küsimus, kui võrd õigustatud ikkagi on lohukivide kõrvutamise kivikirst- ja tarandkalmetega?

Tvauril on ilmselt õigus, et kuna lohukivid tõenäoliselt ei olnud seotud surnute-kultuse, vaid hoopis viljakusmaagiaga (põldudega), siis ei peagi nende levikuala kokku langema kivikalmete omaga. Teiselt poolt ei pruugi aga (kõik) lohukivid ollagi meie kivikirst- ja tarandkalmetega nii väga samaaegsed. Kahjuks on autor liiga tarmukalt kõrvale jätnud võimaluse võrrelda lohukivide levikut hilispronksiajast varasemate leiukohtadega (lk. 39). Paikne viljelusmajanduslik asustus

Põhja-Eestis hakkas järk-järgult välja kujunema siiski juba alates nööriamika kultuurist ning hilisemal kivikirstkalmete levikualal esineb kõikjal ühtlasi ka hilisneoliitilisi ja varapronksiaegseid muistiseid. Samas tuleb küll nentida, et kivikirstkalmed ja varased tarandkalmed on levinud märksa kitsamas vöötmes kui kiviaja lõpu ja vanema pronksiaja leiud (või nagu lohukividki), millel on oma kindel sotsiaal-majanduslik tagapõhi (Lang 1996, 438 jj.). Seetõttu võivad need lohukivid, mis paiknevad kivikirstkalmete piirkonnast eemal, pärineda samahästi ka hoopis varasemast ajast, kui monumentaalseid kalmeid veel ei ehitatud. Samuti võivad need lohukivid olla tehtud küll samal ajal kivikirstkalmetega, kuid seal lihtsalt ei ehitatud taolisi matmispaiku. Järelikult ei pea vastavaid lohukive vältimatult seletama just kivikirstkalmete piirkonnast lähtunud kaugaletamisega. Samal kombel võib edukalt seletada ka lohukivide puudumist mõnel kivikalmerohkel alal.

Nõrgalt põhjendatuks (nagu varemgi) jääb Tvauri poolt lohukividele antud dateering: pronksi- ja rauaaja vahetusest vanema rooma rauaaja lõpuni (lk. 41). Süüdi on selles muidugi dateerimisraskused, kuid seda enam tulnuks ajamäärangute andmisel olla ettevaatlikum ja paindlikum. Alumiseks piiriks on võetud Skandinaavia-poolsete mõjutuste kõrgeaeg Eestis. Ent kui kõnealuse traditsiooni levikut seostada tugevate mõjutustega Skandinaaviast, siis miks see samal kombel ei ilmnenud Soomes, kus need mõjud läbi aegade märksa võimsamad on olnud? Lohukivide ilmumise seostamine kelti põldude levikuga Eestis on huvitav, kuid esialgu siiski vaid teoreetiline võimalus – paljude varaste põldude juures näivad lohukivid puuduvat (samas on küllaltki intrigeeriv “võrkmuster” Viru-Nigula khk. Pärna küla lohukivil (joon. 35), mis kipub vägisi meenutama mõne kelti põllu plaani). Skandinaavia mõjud Eesti materjalis hakkavad ilmne juba alates kesneoliitikumist (Jaanis 1985), mistõttu pole välistatud ka lohukivide traditsiooni märksa varasem levik. Lohukivide dateeringu ülemise piiri tuletamine asjaolust, et neid üldiselt enam ei tehtud piirkondades (Lõuna-Eesti, Põhja-Läti), kuhu kivikalmed levisid alles 2.–3. sajandil, on arusaamatu, sest sellega seostatakse lohukivid taas kivikalmetega. Lohukivide vähesust või puudumist nondel aladel võib pigem seletada igipõliste kultuurierinevustega Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel (hoolimata teatavast “konsolideerumisest” noorema rooma rauaaja paiku püsisid suured erinevused materiaalses kultuuri (eriti keraamikas) kuni hiljemalt viikingiajani). Ehk mängis siin mingit osa ka see, et Lõuna-Eestis ja Põhja-Lätis on lohude tegemiseks sobilikke rändrahne väga vähe või need puuduvad sootuks, mistõttu seal ei saanudki välja areneda taolist kivikultust kui Põhja-Eestis.

Kokkuvõttes tuleb rõhutada, et retsenseeritava artikli näol on tegu äärmiselt huvitava tööga, mis pakub mõndagi uut meie senistesse arusaamadesse lohukividest ning ärgitab iseseisvalt sellel teemal edasi mõtlema. Siinkohal tõstatatud küsimused-küsitavused ja pakutud alternatiivsed lahendused ei kahanda sugugi artikli väärtust, pigem vastupidi. Sest ei maksa unustada, et piisavalt suure materjali hulga juures on võimalikke tõlgendusi alati rohkem kui üks. Edasine lohukivialane uurimistöö peaks aga nähtavasti hoopis detailsemalt käsitlema lohukivide levikut maastikul seoses asulakohtade, kalmete ja põldudega. Esimene

samm selles suunas – siinkirjutaja analüüs territoriaalsest käitumisest Loode-Eestis (Lang 1996, 378 jj.) – näitas igatahes lohukivide koondumist asustusüksuste vahelistesse piirivöötmetesse. Kuidas aga seda nähtust tõlgendada, s. t. kas tegu oli piirivöötme või piirivöötmes olevate alepõldude tähistega (või hoopis millegi muuga), seda peaksid tulevikus aitama lahendada analoogilised lisauurimused.

Artikli positiivset üldmuljet kipuvad mõnevõrra varjutama arvukad “näpukad”, mida hoolsama toimetamise korral oleks õnnestunud vältida. Kõige sagedamini puudutavad need viitamist. Lk. 18 (viide 15) on osundatud tehislohuga kivikesele Iru linnamäelt, mis olevat avaldatud Vassar 1937, joon. 34. Selline teos sellise joonisega puudub mitte ainult artikli kirjanduse nimekirjas, vaid üldse Eesti arheoloogia bibliograafias. Õige olnuks Vassar 1939 (“Iru Linnapära”), kuid ka seda pole kirjanduse nimekirjas olemas. Samuti puudub selles nimekirjas teos Viidalepp 1940, millele tekstis on korduvalt viidatud, ning Hasselrot 1984. Terve hulk tekstis viidatud üllitisi on kirjanduse loetelus kirjutatud teisiti. Näiteks Tiitsmaa 1922 asemel tekstis on Tiismaa 1922 kirjanduse nimekirjas, Hasselrot, Åhlmarks 1966 asemel on Hasselrot, Ohlmarks 1966, Sternqvist 1990 asemel on Stjernqvist 1990, Fett 1941 asemel on Fett, Fett 1941, Hällristningar 1989 asemel on Hällristningar... 1989. Lk. 25 on ühele ja samale raamatule viidatud kahel erineval kujul: Kjellén, Hyenstrand 1976 ning Kjellén & Hyenstrand 1976. Siinjuures tuleb märkida, et mitme autori ühispublikatsiooni puhul oleks parem nende nimede (või pikemas loetelus kahe viimase nime) vahel kasutada sidesõna “ja” või “&”, mitte aga koma, nagu meil seni kombeks on olnud. Kui üldiselt on tekstis väljaandeid viidatud autori perekonnanime ja aastaarvu järgi, siis Moorade puhul on vahel kasutatud ka eesnimetähti, kuid mitte kõikjal (näiteks: H. Moora 1925, T. Moora 1974, aga Moora 1977). Ebajärjekindlust ja ebatäpsusi esineb ka raamatu lühendite nimekirjas: TATÜ puhul jääb mulje, et see väljaanne ilmub veel edasi, kuid tegelikult lõpetati 1996, MT defineeritakse kui “Muinasaja Teadus. Arheoloogiline kogumik. Tallinn, 1991-...”, kuid “Arheoloogiline kogumik” oli vaid MT 1, teistel numbritel on teised pealkirjad. Kogumiku toimetaja on märgitud vaid MKA puhul, teistel (SAMHM ja MT) see puudub.

Kasutatud kirjandus

Jaanits, L. 1985. Hat Estland im Neolithikum Verbindungen zu Schweden gehabt? – Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum aufgrund der archäologischen Quellenmaterial. Acta Universitatis Stockholmiensis – Studia Baltica Stockholmiensia, 1. Stockholm, 17–38.

Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E. 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.

Lang, V. 1996. Muistne Rävåla. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Piritja jõe alamjooksu piirkonnas. – MT, 4. Tallinn.

Leppik, E. 1994. Ülevaade Lääne-Virumaa väikelohulistest kultusekividest. Võduvere. (Käsitõlge AI-s.)

Lõugas, V. 1972. Väikeste lohukudega kultusekivid. – Eesti Loodus, 12, 729–732.

Lõugas, V. 1995. Saaremaa väikeselohulised kultusekivid, I (kataloog). – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat (1993–1994). Kuressaare, 62–88.